

CONCEPTE CU ROL DE CONECTORI LOGICI SPECIFICI FILOSOFIEI DIALECTICO-SPECULATIVE HEGELIENE

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”
al Academiei Române / Academia de Studii Economice din București

CONCEPTS OPERATING AS LOGICAL CONNECTORS
IN HEGEL'S DIALECTICAL-SPECULATIVE PHILOSOPHY.

Abstract. The paper contains a primary insight into the possibility of determining the logical connectors that are specific to dialectical-speculative logic starting from the connectors of the other two types of logic. There seems to be a similarity among these connectors or sincategorema and this could be helpful for a formalization of dialectical-speculative logic.

Keywords: logical connector, speculative, logical form, dialectic, *Aufhebung*.

Problema unei unități semantice a conceptului de logică se pune, pe de o parte, în legătură cu accepțiunile care sunt date, pe parcursul istoriei filosofiei, acestei științe și, pe de altă parte, sub aspect metodologic și procedural – în sensul identificării unor modalități comune tipurilor de logică de a aborda chestiunile legate de formalizare și de relațiile între formele logice. În principiu, în istoria filosofiei s-au impus trei tipuri de logică: clasico-tradițională (de sorginte aristotelică), dialectico-speculativă și simbolico-matematică¹. În ce măsură, însă, adepții unuia sau ai altuia dintre aceste tipuri de logică sunt dispuși să recunoască și manierelor concurente de a practica această îndeletnicire statutul de logică este extrem de discutabil².

Astfel, din perspectiva logicii simbolico-matematice, logica clasico-tradițională pare să fie doar un caz aparte și are neajunsul de a nu putea exprima, în limbajul său specific, mai multe dintre aserțiunile pe care cea simbolico-matematică nu are nicio dificultate în a le reda formal. La acest nivel, logica clasico-tradițională pare să rămână tributară unui mod de gândire substanțialist, care, din perspectivă metafizică,

¹ O prezentare detaliată a acestor tipuri se regăsește la Alexandru Surdu, *Cercetări logico-filosofice*, Editura Tehnică, București, 2008.

² Este un punct de vedere pe care pare să îl susțină, în legătură cu logica simbolico-matematică și logica clasico-aristotelică, și Gheorghe Enescu, în *Filosofie și logică*, Editura Științifică, București, 1973, mai ales p. 140 și urm.

pornește de la ideea de substanță și atribut sau predicat al acesteia – idee care a parcurs istoria filosofiei occidentale până la Immanuel Kant (care a folosit, pentru prima oară în mod mai explicit, ideea de concept ca funcție de adevăr, dezvoltată ulterior de Gottlob Frege și Bertrand Russell)³. În plus, este destul de evident că limbajul logicii simbolico-matematice reprezintă un instrument mult mai eficace pentru a reda formalizat aserțiunile exprimate în limbaj natural – aici logica clasico-tradițională având dificultăți semnificative cu unele enunțuri care sunt intuitiv adevărate, dar greu de redat. Aparte de aceste aspecte, expresiile logicii clasico-tradiționale pot fi redade destul de lesne în limbajul logicii simbolico-matematice – ceea ce invers nu este adevărat. În ceea ce privește logica dialectico-speculativă, probabil că unul dintre cele mai dure reproșuri care poate veni din partea adeptilor celorlalte tipuri de logică ar fi cel legat de acceptarea contradicției – deși aceasta are un sens cu totul aparte în acest tip de logică, cel puțin în accepțiunea lui Hegel. Pe de altă parte, lipsa unei elaborări formale a logicii dialectico-speculative aruncă o umbră de îndoială chiar asupra justității plasării acestui tip de logică printre celelalte – în cazul lui Hegel, de pildă, chiar unii dintre comentatorii apreciază că în lucrările sale de logică sunt tratate teme de metafizică⁴.

Reproșurile nu întârzie să apară nici în sens invers. În logica dialectico-speculativă, tocmai acceptarea contradicției pare să fie considerată de adeptii acestui tip de logică un veritabil avantaj – iar dezvoltările din ultima sută de ani ale logicii simbolico-matematice dau o oarecare întemeiere reproșului, în mod special prin apariția unor tipuri de sisteme ale logicii simbolico-matematice care nu au o perspectivă așa de rigidă asupra principiului non-contradicției și acceptă, cel puțin parțial, posibilitatea ca acesta să fie, dacă nu încălcat, cel puțin nuanțat sau altfel aplicat. În plus, chiar unele descoperiri științifice, mai mult sau mai puțin recente, par să convergă către ideea că prestigioasa carieră în logică a puternicului principiu al contradicției se apropie de final – acesta urmând să primească un rol ceva mai limitat chiar în logica simbolico-matematică –, cel puțin în accepțiunea sa actuală. Ar fi suficient aici de amintit doar chestiuni din matematică și ramurile acesteia care au pus serios la îndoială principiile logicii în interpretarea lor rigidă – precum iraționalii transcendenți, alefii, problema caracterului numărabil sau nenumărabil al mulțimilor (inclusiv tăietura lui Dedekind) și, nu în ultimul rând, paradoxele russeliene. La acest nivel, o reconsiderare semnificativă a aplicabilității principiului non-contradicției pare a fi din ce în ce mai aproape și, prin unele descoperiri actuale din fizica teoretică, poate că la fel vor sta lucrurile și cu cel al identității (de pildă, în cazul salturilor cuantice – care presupun parcurgerea unei distanțe fără parcurgerea punctelor care sunt cuprinse în ea – problemă care își găsește un echivalent în anticul paradox al lui Ahile (pe care, totuși, analiza matematică, prin calculul infimitezimal, pretinde că l-a soluționat)).

³ Alexandru Surdu, *Immanuel Kant – Considerațiuni logico-sistematice*, în *Filosofia modernă*, Editura Paideia, București, 2002, p. 106.

⁴ Un cunoscut comentator al lui Hegel, Jean Hyppolite, apreciază că Hegel a preluat toată metafizica în logică – probabil fără a sesiza că acest lucru înseamnă tocmai să dea dreptate celor care spun că logica lui Hegel nu e chiar o logică. Vezi *Logique et existence*, PUF, Paris, 1953, p. 69 și urm.

Nici perspectiva dialectico-speculativă asupra logicii clasico-tradiționale de sorginte aristotelică nu pare a fi lipsită de tensiuni. Acuzațiile de formalism adresate de Hegel acestui tip de logică cu tradiție de peste două milenii sunt binecunoscute – dintre acestea se disting formalismul și caracterul tributar față de vechea metafizică a acesteia –, de fapt, că aceeași acuzație o aduceau și adepții logicii simbolico-matematice. Bineînțeles, atacurile nu se opresc aici – Hegel atrage atenția în logica sa asupra unor deficiențe formale ale silogismului, mergând până la a afirma că acesta este structural așa de slab încât aceeași concluzie poate fi trasă din seturi de premise contradictorii, dacă se caută îndeajuns premise majore și minore care să fie puse în astfel de silogisme antagonice. Prea multe clarificări, însă, nu sunt oferite de filosoful german în această privință și nici nu este clar dacă el se referă la silogismul în varianta clasico-aristotelică sau la interpretarea pe care chiar el o dă acestuia în logica sa (în oricare dintre lucrările destinate acestui domeniu).

Tocmai din aceste motive mai sus expuse un demers de identificare a elementelor comune celor trei tipuri de logică pare să fie absolut necesar – cel puțin la nivelul unor similitudini procedurale, dacă nu prin identificarea unor relații de subordonare între acestea⁵.

În acest context, un element comun celor trei demersuri pare a fi ideea potrivit căreia logica este formală sau o știință a formei – dar consensul cu privire la semnificația acestei teze nu pare să fie ușor de obținut. La fel par să stea lucrurile și cu tipurile de forme logice întrebuintate, cu relația dintre logică și limbaj în general (și cu cel natural, în special), cu domeniul de aplicabilitate al unuia sau altuia dintre tipurile de logică – iar enumerarea ar putea continua. Dintre acestea se distinge, totuși, o problemă care pare a fi prin excelență în aria de preocupări a oricărui logician – anume aceea a conectorilor sau conceptelor care fac legătura între diversele elemente care țin de tipul de logică respectiv.

Problema conectorilor nu poate fi, însă, în mod acceptabil analizată fără ca, în prealabil, să fie oferite clarificări cu privire la formele logice specifice celor trei tipuri de logică – cu scopul de a observa ce și cum anume acești conectori sunt menși să pună în legătură.

Din punct de vedere istoric, cea mai veche tratare a logicii – cel puțin în manieră sistematică – îi aparține lui Aristotel; totuși, se poate considera că și Stagiritul a cunoscut unele elemente care țin de logicile care s-au dezvoltat ulterior, dar fie le-a considerat mai puțin relevante, fie nu a dispus de un limbaj adecvat pentru a le exprima. Oricum ar sta lucrurile, formele logicii clasico-tradiționale se regăsesc, pentru prima oară, în *Organon*-ul aristotelic, dimpreună cu problema inferențelor imediate și a celor mediate. Acest tip de logică își menține poziția dominantă aproape două milenii – practic, abia odată cu zorii filosofiei moderne se pune problema unui alt tip de logică.

În mod oarecum așteptat, al doilea tip de logică care apare, în ordine istorică, este cel dialectico-speculativ, deși nu se poate indica o lucrare de referință care să reprezinte „certificatul de naștere” al acesteia, așa cum se poate face în cazul logicii

⁵ Un demers destul de interesant – care se referă inclusiv la logica lui Hegel – se regăsește la Newton da Costa, *Logici clasice și neclasice*, Editura Tehnică, 2004.

clasico-tradiționale de sorginte aristotelică. Se poate considera că logica dialectico-speculativă este proprie celei de-a doua mari perioade a filosofiei, pe lângă cea a grecilor vechi – anume idealismul german. Elemente ale acestui tip de logică pot fi puse în evidență la toți cei patru mari idealiști germani – Kant, Fichte, Schelling și Hegel. Ar fi rezonabilă aprecierea că lucrarea cea mai apropiată de statutul de întemeietoare a logicii dialectico-speculative ar fi *Știința logicii* a lui Hegel, deși, așa cum se va vedea în cele ce urmează, este extrem de discutabil în ce măsură aceasta este o lucrare de logică propriu-zisă sau doar una care anunță sau conține în subiacent această disciplină filosofică.

Logica simbolico-matematică este de dată ceva mai recentă – probabil că majoritatea specialiștilor în domeniu ar considera că întemeietoare ale acesteia sunt lucrările lui Gottlob Frege, Bertrand Russell și Alfred North Whitehead –, deși cel din urmă ar putea fi lesne revendicat și ca aparținând gânditorilor cu preocupări în domeniul logicii dialectico-speculative sau, poate, chiar în legătură cu formalizarea simbolică a acesteia. Desigur, nu este ușor de contestat nici ideea potrivit căreia chiar Immanuel Kant a cunoscut elemente care țin de acest tip de logică – mai ales atunci când se pune problema accepțiunii pe care a dat-o filosoful de la Königsberg termenului de „concept”, aceasta amintind, în foarte mare măsură, de ceea ce s-a înțeles ulterior, în mai multe dintre orientările filosofice care au succedat acestuia, prin ideea de „funcție”. De altfel, alături de operații și relații, funcțiile au o lungă carieră în domeniul logicii simbolico-matematice și aceasta este departe de a se fi încheiat. În plus, domeniul strâns legat de cel al acestui tip de logică, adică matematica, face apel în mod semnificativ la aceste forme specifice logicii în această accepțiune.

Într-un fel sau altul, din perspectiva oricăruia dintre cele trei tipuri de logică se poate pune problema anunțată mai sus – adică ca a unei „cuprinderi” sau „conțineri” a celorlalte două, în calitate de cazuri particulare sau de aplicații pe un anumit domeniu – fie acesta cu caracter real, fie ideal. Astfel, de exemplu, sunt binecunoscute interpretările simbolico-matematice ale logicii clasico-tradiționale de sorginte aristotelică, mai ales sub forma diagramelor Venn-Euler, precum și prin reducerea silogismului la un calcul. Aceste interpretări sunt extensionaliste sau referitoare la sferile conceptelor – manieră de tratare oarecum preferată la nivelul logicii simbolico-matematice. Cu alte cuvinte, silogismele sunt avute în vedere în termenii unei gândiri de tip calculatoriu (fără vreo legătură obligatorie cu ideea heideggeriană, dar îngăduind o deschidere și spre aceasta), deși ar fi de discutat în ce măsură o astfel de înțelegere a relațiilor între noțiuni și judecăți în cadrul silogismului face dreptate lui Aristotel și tradiției care i-a urmat. Alt exemplu ar fi chiar concepția lui Whitehead care, deși promotor al logicii simbolico-matematice, poate fi considerat, cel puțin prin perspectiva procesualist-organicistă din *Process and Reality*, mai degrabă un adept al manierei dialectico-speculative de a practica filosofia (și, probabil, și logica). O încercare de tratare simbolică a logicii dialectico-speculative se regăsește și la Alexandru Surdu, în *Teoria formelor prejudicative*⁶. Chiar mai mult, în această lucrare filosoful român pare să propună, de fapt, o interpretare dialectico-speculativă

⁶ Editura Academiei Române, București, 2005.

a logicii lui Aristotel, pe care să o trateze comparativ cu perspectiva simbolico-matematică în logică, iar toate acestea cu scopul de a fundamenta o tratare dialectico-speculativă a logicii în genere – poate chiar cu statut de lucrare întemeietoare a unui demers de acest tip în logică, fapt ce ar putea fi apreciat, în mod evident, drept o contribuție cu caracter de pionierat.

Reușita sau eșecul unor tentative cu caracter reduționist pot fi acceptate, dar problema pare să fie una de preferință – în sensul că este greu de crezut că va exista vreodată o problemă filosofică pe deplin lămurită care să nu revină, ulterior, sub diferite forme. Așadar, chiar dacă un specialist sau altul în logică ar putea dovedi caracterul de caz particular sau aplicație al unei logici față de alta, reinterpretările ulterioare pot repune în discuție problema. Din acest motiv, scopul lucrării de față nu este acela de a analiza o astfel de posibilitate a reduției unui tip de logică la altul, ci mai degrabă identificarea unor elemente de similitudine metodologic-procedurală care să justifice plasarea tuturor celor trei demersuri sub umbrela aceluiași concept, anume acela al logicii. Analiza de față se va rezuma la problematica relației dintre logica dialectico-speculativă, logica clasico-tradițională și cea simbolico-matematică în ceea ce privește ideea de conector logic.

Indiferent de tipul de logică avut în vedere – sau indiferent dacă se acceptă sau nu ideea reduționistă potrivit căreia unul sau altul dintre tipurile de logică reprezintă un caz particular sau o formă preliminară a celorlalte –, conectorul logic ar trebui înțeles în sensul unui termen de legătură care are o semnificație sau o funcționalitate precizate. Rolul său ar fi acela de a lega formele specifice unui anume tip de logică, spre a obține formulări corecte pentru logica respectivă, care să poată fi apreciată sub aspect semantic. Problema care se pune este, acum, referitoare la formele logice specifice fiecărui tip de logică și la maniera în care acestea sunt legate unele de altele.

Pornind invers cronologic – adică de la tipul de logică cel mai recent apărută sub forma unei tratări sistematice –, în logica de tip simbolico-matematic formele sunt operațiile, funcțiile și relațiile (forme pe care, în bună măsură sau chiar complet, această logică le împărtășește cu matematica), iar conectorii logici poartă denumirea de termeni sincategorematici. Este un loc comun faptul că originea acestui tip de termeni se regăsește în tratările pe care le dădeau gramaticienii din Grecia Antică termenilor de legătură din cadrul limbajului natural. Specificul acestora era acela că nu puteau fi purtători de sens fără a fi asociați cu termeni care erau în sine „compleți”, adică purtători de sens fără să mai fie nevoie de un alt termen de suport. La fel stau lucrurile cu sincategoremele logicii simbolico-matematice, anume cei șaisprezece conectori definiți prin tabelele semantice, dintre care doar unii sunt uzuali, cel puțin în tratarea uzuală a problemelor logicii (negația, conjuncția, disjuncția, implicația, disjuncția exclusivă). Aceștia nu pot avea sens decât în cadrul unor formule bine formate și au semnificație relațională (mai puțin negația, care este legată doar de un element). Important de reținut, în acest context, este faptul că acești termeni au semnificații standard, care nu se pot modifica în niciun fel în cadrul unei formule sau înșiriri de formule logice.

În cazul logicii clasico-tradiționale de sorginte aristotelică, formele cu care se lucrează sunt noțiunea, judecata și silogismul. Toate aceste trei forme depind de copula „a fi” pentru a se putea constitui formulări corecte. Așadar, un rol de conector

sincategorematic ar trebui să revină acestei copule. În interpretarea extensionalistă, cu veleități simbolice, a acestui tip de logică, relațiile dintre noțiunile care constituie judecata, precum și dintre judecățile care alcătuiesc silogismul sunt reliefate mai degrabă prin ideea conținerii sau a apartenenței la extensiunea uneia sau alteia dintre noțiuni. Deci, la nivel intensional legăturile între noțiunile dintr-o judecată s-ar face prin copulă, iar legăturile dintre cele trei noțiuni care alcătuiesc silogismul s-ar face la nivel extensional prin conceptul apartenenței. Desigur, judecățile care alcătuiesc silogismul ar putea fi interpretate și în sensul formalizării logicii simbolico-matematice și considerate a fi unite prin conectorul sincategorematic conjunctiv, dimpreună cu cel implicativ (concluzia). Problema care se pune, însă, este dacă logica clasico-tradițională are, totuși, conectori specifici care să fie asimilabili, ca rol și funcționare, logicii mai noi, de factură simbolico-matematică.

În *Teoria formelor prejudicative*, Alexandru Surdu elaborează ideea originală potrivit căreia, anterior prinderii lor în relații judicative, termenii sau noțiunile (pentru moment, folosirea îndistinctă nu afectează argumentația) sunt angrenate în relații prejudicative, care funcționează ca un fel de valențe sau posibilități de conectare între acestea. Relațiile respective sunt *dicitur de* și *inesse* – în limbaj accesibil, „se spune despre” și „este în”. A doua dintre ele ar fi cea cu relevanță extensională, cea care face posibilă apartenența sau conținerea la nivelul extensiunii a noțiunilor în cadrul unei judecăți. Prima, pe de altă parte, ar da seama de aspectele intensionale, fiind cea care susține posibilitatea relaționării noțiunilor la nivel semantic. Situațiile prejudicative ar fi, de fapt, la nivel ontic – Surdu le numește explicit „stări de fapt”. Deci, înainte de a fi vorba despre raporturi de natură logică, este vorba despre relații de natură ontologică – acestea creând, de fapt, posibilitatea conectării logice între termenii sau noțiunile care desemnează entități cu dimensiuni ontologice. În acest context, conectorii „a se spune despre” și „a fi în” reflectă concretizarea la nivelul exprimării logice a unor elemente de natură ontologică. Așadar, legarea judecăților în cadrul silogismului nu se mai impune a fi făcută prin conectori străini de domeniu logicii clasico-tradiționale – legătura fiind realizată, atât la nivel intensional, cât și la nivel extensional, prin „a aparține”, respectiv „a fi” (la nivel prejudicativ, susținuți de „a fi în”, respectiv „a se spune despre”).

La fel ar trebui pusă problema și în cazul logicii de tip dialectico-speculativ, cel puțin la nivel de proiect al elaborării acesteia – în măsura în care acest tip de logică se vrea unul independent și care se susține prin sine. Astfel, formele acestei logici ar trebui să fie unele diferite de cele ale altor logici – ceea ce, de pildă, Hegel nu acceptă –, fapt care a fost pus în evidență de mai multe ori de Alexandru Surdu. Atât în logica din *Enciclopedia științelor filosofice*, cât și în *Știința logicii*, filosoful german folosește formele logicii clasico-tradiționale, fără a proba nici cea mai mică intenție de a introduce noi forme. De fapt, scopul său pare a fi acela de a da o interpretare dialectico-speculativă formelor vechii logici și de a aplica acestora procedeele gândirii dialectico-speculative (cum ar fi, de pildă, deducția, despre care se poate spune că este, încă de la Kant, specifică nu gândirii tributare logicii tradiționale, ci tocmai gândirii de tip nou, inaugurată de acesta și continuată de Fichte, Schelling și Hegel; este de remarcat faptul că Immanuel Kant deschide drumul apariției logicii simbolico-matematice, mai ales prin ideea de funcție mai sus

menționată, în vreme ce Hegel inaugurează logica dialectico-speculativă, ambele ca reacții la cadrele depășite ale logicii clasico-tradiționale de sorginte aristotelică). Gestul acesta este la fel de interpretabil ca orice alt gest reductiv legat de relațiile între tipurile de logică. Este, totuși, surprinzător că tocmai Hegel nu simte nevoia elaborării unei logici noi, ceea ce se întâmplă, de fapt, cu Kant și tradiția postkantiană care a dat, până la urmă, naștere logicii simbolico-matematice și, probabil, și filosofiei analitice contemporane.

În aceste condiții, formele logicii dialectico-speculative ar trebui să fie, deci, diferite de alte forme. Denumirea acestora este propusă tot de Alexandru Surdu – care atrage atenția asupra acestei nevoi de a elabora formal (chiar simbolic) acest tip de logică. Astfel, este vorba despre concept/categorie, diviziune originară/arheotomie și sinteză absolută/panoplie⁷. Aceste forme erau deja funcționale în filosofia și logica hegeliene, dar nu erau numite ca atare și nici măcar considerate forme separate – Hegel preferând să se refere, de fapt, tot la formele logicii clasice și să nu ia prea mult în considerație deschiderile kantiene privitoare la noul concept de funcție care va face carieră în filosofia analitică.

La o primă vedere, de fapt, diferențele între formele specifice logicii dialectico-speculative și cele ale logicii clasico-tradiționale nu sunt foarte ușor de precizat. Conceptul și/sau categoria pot fi lesne asimilate noțiunii, judecata diviziunii originare, iar panoplia silogismului. În cazul judecății, de pildă, termenul german *Urteil* are, la nivelul originii sale, chiar această semnificație, de diviziune originară. Diferențele sunt, însă, semnificative sub mai multe aspecte.

În primul rând, este vorba despre modul în care aceste forme se constituie. Noțiunea specifică logicii clasico-tradiționale reprezintă un rezultat al abstractizării, pe când categoria reprezintă un act originar cu caracter apriori de cuprindere a diversului experienței – cel puțin în spirit kantian. La fel stau lucrurile și cu conceptul, de această dată în sens hegelian, despre care Hegel spune că este concret și tinde spre realizare, ceea ce pentru noțiune nu este cazul. În vreme ce noțiunea este generală și supraordonată instanțelor care fac parte din extensiunea sa, fiind separată de acestea, conceptul hegelian este operant în instanțele sale – de altfel, Hegel afirmă explicit cu mai multe ocazii că în spatele oricărui *este* se regăsește un *trebuie* –, ceea ce, din punct de vedere logic, se poate interpreta în sensul că toate instanțele au în sine conceptul (în sensul relației dintre individual și universal despre care vorbesc Aristotel și tradiția nominalistă, cărora Hegel le este îndatorat din acest punct de vedere). La fel stau lucrurile cu judecata, care, în accepțiunea clasică, reprezintă unirea prin copulă a două noțiuni, spre deosebire de diviziunea originară specifică logicii dialectico-speculative, care reprezintă o determinare din sine a unui concept. Mai exact, dacă judecata de tipul „S este P” este o alăturare, în cazul acesta ceea ce stă ca predicat este o „desfacere” a unei determinații a subiectului care era deja concepută la nivel implicit în subiect, dar care, în același timp, îl și îmbogățește pe acesta. Hegel valorifică aici, se pare, ideea sinteticului a priori dezvoltată de Kant – dar pe care nu o fixează la nivel formal și căreia nu îi oferă o tratare logică, tocmai

⁷ Alexandru Surdu, *Hegel – logica subiectivă și carențele sistemului*, în *Filosofia modernă*, ed. cit., p. 174.

pentru că nu aprecia, cel mai probabil, că este vorba despre o nouă formă logică specifică unui nou tip de logică. La fel stau lucrurile cu silogismul, care este, potrivit concepției clasice, o alăturare a două judecăți cu ajutorul unui termen mediu care poate juca diverse roluri în funcție de figura silogistică aflată în discuție. Problema dificilă care se pune în mod tradițional era găsirea termenului mediu ca element de legătură între două extreme – idee pe care Hegel o critică, afirmând că este rezultatul arbitrarului și că, oricând și fără efort semnificativ, același caz particular poate fi așezat, printr-un silogism, sub un anume universal, iar sub alt silogism – sub alt universal, existând chiar posibilitatea bizară, din punctul de vedere al coerenței logice, de a plasa acest caz chiar sub două universale aflate în contradicție sau contrarietate (cum s-a văzut mai sus). Potrivit interpretării date de Hegel, legitimă ar fi doar scoaterea la iveală, prin intermediul silogismului, a unei necesități interne a conceptului care are o legătură necesară cu determinațiile sale – ceea ce ar însemna că, de fapt, silogismul despre care vorbește filosoful german este o nouă formă logică și reprezintă o determinare intrinsecă, a conceptului de la care s-a pornit. Numai că, pentru a indica această determinare intrinsecă nu sunt potrivite relațiile între formele logicii clasico-tradiționale, mai ales în interpretarea extensionalistă a acestora.

O altă specificitate a formelor logicii de tip dialectico-speculativ se referă la dimensiunea relațională a acestora. Dacă, de pildă, în cazul logicii simbolico-matematice, o demonstrație logică se face prin punerea în relație a unor formule bine formate, care sunt echivalente la nivel semantic (pentru a fi corecte din punct de vedere logic, adică pentru a avea statutul de legi logice sau teoreme), în cazul logicii dialectico-speculative lucrurile nu ar putea sta astfel. Pentru Hegel, o astfel de înlănțuire de formule bine formate, redată prin simboluri și sincategoreme cu rol precizat, ar purta statutul de transformări nemijlocite sau imediate, ceea ce el folosește numai în prima parte a logicii – anume în logica ființei. Aceste treceri nemijlocite, care suferă doar modificări formale, specifice logicii simbolico-matematice, sunt, mai degrabă, modificări exterioare care nu afectează în niciun fel conținuturile specifice logicii. Or, Hegel caută să pună în evidență tocmai modul în care formele logicii se impun asupra conținuturilor gândirii – desigur, conținuturi de natură formală, pentru că logica este, potrivit filosofului german, o știință a formelor gândirii. La toate acestea se adaugă diferența între caracterul combinatoriu al formelor logicii clasico-tradiționale, spre deosebire de cel de dezvoltare a formelor logicii dialectico-speculative, fapt redat tocmai prin elementele specifice logicii esenței și celei a conceptului, care vor fi avute în vedere în continuare.

La acest nivel al discuției apare problema necesității și naturii unor conectori logici cu caracter dialectico-speculativ, dar și cea a raportului dintre aceștia și conectorii celorlalte două tipuri de logică (și, implicit, a relației de cuprindere a acestor logici unele în altele, în calitate de aplicații sau cazuri particulare). Așa cum arată Alexandru Surdu, formele logicii simbolico-matematice sunt prin excelență forme ale intelectului și au un caracter de modelare; formele logicii clasico-tradiționale de sorgine aristotelică sunt ale rațiunii și au caracter de reflectare; iar formele logicii dialectico-speculative aparțin gândirii speculative și sunt de reproducere⁸. Logica lui

⁸ Alexandru Surdu, *Cuvânt introductiv*, în Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Editura Humanitas, București, 1991, p. 5 și urm.

Hegel, pe de altă parte, are cele trei componente care dau seamă de toate aceste tipuri – logica ființei, logica esenței și logica conceptului. Logica ființei este logica determinațiilor imediate, specifice gândirii intelective; logica esenței este o logică a determinațiilor reflectate, specifice rațiunii; logica conceptului este o logică a dezvoltării și reproducerii, specifice gândirii speculative. De aici apar două elemente. Mai întâi, s-ar putea susține că Hegel era adeptul unei relații de ierarhie între cele trei tipuri de logică – fiecare dintre acestea având propriile procedee legitime și adevărul ei. Mai apoi, fiecare logică are conectorii săi specifici, iar logica dialectico-speculativă nu face excepție.

Pe baza celor de mai sus, se poate face, deci, o afirmație potrivit căreia în logica lui Hegel operează trei conectori diferiți, care au un caracter procesual-dinamic, în sensul că nu sunt decât asimilabili sincategoremelor cu funcție precizată: trecerea, reflectarea în altul și dezvoltarea. Fiecare este specific unei anumite componente a logicii lui Hegel. Aparte de acestea, un conector cu caracter general pare fi acela numit *Aufhebung*, care este, de fapt, un conector ce dă structura celorlați trei conectori mai sus specificați și arată nota lor comună.

Trecerea este specifică primei părți a logicii lui Hegel, care se referă la doctrina ființei. Caracteristica fundamentală a acestui concept cu rol de conector sincategorematic este aceea a nemijlocirii. Trecerea imediată a conceptelor despre care filosoful german vorbește în această primă parte a logicii și dispariția fiecărui concept în contrariul său stau mărturie pentru această trăsătură a nemijlocirii. Problema care se pune este cea privitoare la caracterul logic al acestui concept al trecerii.

După cum se știe, o sincategoremă are același sens în cadrul unei formule bine formate – în contextul unei analize liniare. Conceptul hegelian al trecerii păstrează caracterul liniarității în sensul că este permanent caracterizată de nemijlocire, dar, la fiecare nivel al dezvoltării ideii logice, determinațiile de mijlocire anterioare sunt sublimate (*aufgehoben*) și devin determinații de conținut, în timp ce forma nemijlocirii revine și se aplică noului concept. Ideea hegeliană nu este lesne nici de înțeles și nici de așezat în termenii formali specifici gândirii logice. O clarificare ar putea arăta astfel:

Logica lui Hegel pornește de la lipsa absolută a oricărei presupoziii – fapt afirmat de gânditorul german chiar în debutul lucrării sale *Știința logicii*, într-un capitol destinat începutului științei. La acest nivel, din punctul de vedere al cunoașterii, se pune problema de a face abstracție de la tot ce se cunoaște pentru a găsi un început ferm al procesului gândirii. Dacă la nivel gnoseologic se pune problema unei eliminări succesive a ceea ce este deja determinat într-un fel anume, deci prin aceasta discutabil și îndoielnic, din punct de vedere logic se ajunge la simpla afirmație sau la capacitatea de a afirma (Hegel se va referi explicit, de fapt, la ceea ce el numește „simplul nu”, dar aceasta când vorbește despre conceptul de „nimic”). Această afirmație este, de fapt, un concept fundamental al logicii, care are cel puțin valoare semantică, asimilabilă valorii de adevăr „adevărat” din logica simbolico-matematică. Dar, din nou, aici este vorba despre un concept strict formal – adică strict logic. Se poate considera că este forma afirmativă. Când această forma afirmativă este verificată la nivelul conținutului său, se constată că este pur formală și că acest conținut este forma negativă, negația, simplul „nu” cum îl numește Hegel

sau, semantic vorbind, valoarea de adevăr „0” sau „fals”. La momentul apariției sale, acest negativ devine el însuși formă, în timp ce afirmativul este sublimat (*aufgehoben*). Sublimarea în cele două sensuri nu se obține printr-o mijlocire silogistică sau printr-o implicație, ci pur și simplu spontan, la nivelul unei analize dintre forma și conținutul conceptului. Niciunul dintre concepte nu poate sta prin sine, fiecare piere instantaneu în altul dacă se încearcă identificarea unui înțeles care să revină vreuncea dintre aceste două forme opuse. Acesta este conceptul trecerii, care este o primă forma a sublimării (*Aufhebung*) și care primește o denumire ca fiind o primă unitate cu caracter minimal și cu o stabilitate primordială minimală – anume devenirea. De fapt, sensul fiecăruia dintre cele două concepte logice inițiale – afirmativul și negativul – este dat tocmai de această trecere instantanee prin sublimare speculativă a unuia în celălalt numită devenire.

Situația aceasta, deși pare exprimată ermetic și în termeni mai degrabă metafizici, nu este, de fapt, străină nici de limbajul natural, dar nici de celelalte două tipuri de logică. Este suficient să se înțeleagă caracterul formal absolut al afirmației și negației, dar și faptul că acestea însele sunt absolute ca forme, dar indistincte ca sens. Orice determinație care admite un corelativ și este spusă despre tot este, de fapt, spusă despre nimic. Sau, pentru rigoare, nu spune, de fapt, nimic poate trece instantaneu în contrara sa. De pildă: „Toți oamenii sunt înalți” spune exact același lucru despre oameni ca și „Toți oamenii sunt scunzi”. Desigur, mai sunt câteva coordonate care trebuie clarificate (de pildă, cea privitoare la greșelile categoriale – adică la posibilitatea de a aplica un anume predicat unui anume subiect), dar, pentru moment, exemplul de mai sus nu se pretinde a fi paradigmatic, ci, mai degrabă, ilustrativ pentru distincția din logica dialectico-speculativă între afirmație și negație. Astfel, prin simpla afirmație sau aserțiune nu se aserțiază nimic determinat, ceea ce revine la a spune chiar că se aserțiază nimicul sau negația. Abia legătura imediată dintre acestea, prin trecerea ca formă a sublimării speculative, generează ceva determinat, ceva ce poate fi sens al afirmației și al negației. Acest prim ceva este devenirea. Abia acum afirmația și negația au statut formal, adică logic, pentru că sunt forme ale unui conținut. Pe scurt – aici începe logica formală.

De fapt, la rigoare, Hegel nu face decât să explice geneza afirmației și negației, pornind de la afirmație –, iar aceasta la nivel strict sintactic. Ca mai sus, lucrurile se pot interpreta și semantic – și aici este vorba despre modul în care apar cele două valori de adevăr, „1” și „0”. Mai mult, la nivel sintactic se poate vorbi despre geneza unui concept care, în logica simbolico-matematică, are rol de sincategoremă, anume negația, dar și despre importanța crucială a acestuia în orice tip de logică.

Din punctul de vedere al similitudinii dintre acest concept cu rol de conector logic numit „trecere” (*Übergehen*) și conectorii din logica tradițională sau cea matematică se impun mai multe precizări. În primul rând, în cazul raportării acestuia la cea dintâi, el este similar cu forma noțională. Forma noțională este afirmată, neagă ce excede intensiunea sau extensiunea ei și reprezintă o sinteză între acestea două. Desigur, nu este vorba despre a milita pentru o reducere a logicii clasice la cea dialectico-speculativă, ci doar de a arăta că există o similitudine de funcționare între conectorul speculativ și conectorul logicii tradiționale, anume copula. Dacă ar fi să se exprime în limbajul consacrat, acest conector al trecerii, în calitatea sa de afirmație

originară – de fapt, de sens original al afirmației –, ar spune pentru logica dialectico-speculativă exact ceea ce ar spune simpla aplicare a copulei unei noțiuni – de pildă, „Numărul este”, care afirmă numărul, nu reprezintă o judecată, dar nu adaugă nimic conceptului de „număr”. Deci, este vorba aici despre copula degrevată de sensul ei relațional și redusă la sensul afirmativ. În ultimă instanță, a spune despre număr că este se arată implicit în a afirma numărul ca noțiune, deci această aserțiune nu aduce nimic în plus conceptului de număr, nespunând nimic. Se va vedea ulterior că, la nivelul reflectării în altul, care este operatorul specific logicii esenței, lucrurile pot fi puse în legătură cu ideea judecării ca leagă două noțiuni deja afirmate.

Cât privește logica simbolico-matematică, conectorul dialectico-speculativ al trecerii este legat de principiul identității și de conectorul negației. Într-o formulă bine formată (în logica de ordinul I, de ordinul al II-lea sau cea modală interpretată ca logică a predicatelor), o propoziție sau funcție propozițională – adică „p” sau „f(x)” – exprimă exact ideea unei forme afirmative – în primul caz, mai puțin clar, iar în al doilea, mai clar. Astfel, „p” afirmă ceva, iar „~p” neagă. Pe de altă parte, f(x) afirmă ceva, dar argumentul este un simplu loc gol. Deci, pentru a afirma ceva în mod real, argumentul are nevoie de un conținut, de o particularizare. Și aici este vorba, în primul caz, despre afirmație și negație – adică despre simpla formă a afirmării și a negării –, dar și despre o unitate a lor în f(x), unde „f” reprezintă o afirmare a unei proprietăți/calități/însușiri, în vreme ce „x” este locul gol care face posibil ca aceasta să se spună despre un caz particular al acestui argument al funcției. Desigur, din nou, nu este vorba despre a încerca reducerea logicii simbolico-matematică la cea dialectico-speculativă, ci despre a arăta ca aceste componente formale – afirmația și negația – sunt cuprinse, în maniere specifice și ireductibile – în elementele tuturor celor trei tipuri de logică. Desigur, conectorii funcționează complet diferit pentru fiecare caz în parte, iar o reducere, fie aceasta și formală, iese complet din discuție – miza acestui studiu fiind tocmai aceea de a legitima autonomia fiecăruia dintre cele trei.

La fel par să stea lucrurile și cu al doilea conector logic dialectico-speculativ – reflectarea în altul. Acesta este specific logicii esenței – nivel la care sunt tratate de Hegel concepte duble. Specificitatea acestora este dată de faptul că orice concept își găsește semnificația sau consistența în altul – exact ca în cazul logicii clasice unde subiectul își află determinația în predicat, dar și ca în cazul logicii simbolico-matematică – cel puțin în varianta fregeană – în cazul căreia orice sens este dat predicativ. Ideea aceasta din urmă este, de fapt, de origine kantiană – fiind binecunoscută privilegierea de care s-a bucurat forma logică a judecării în concepția filosofului de la Königsberg.

Cum evoluează lucrurile în logica dialectico-speculativă a lui Hegel? În logica ființei, toate formele care apar sunt sublimate speculativ (*aufgehoben*) și devin un conținut al conceptului pe care acesta le stăpânește prin formele superioare. Aceste forme superioare – care au caracter de sinteză, dar păstrează nemijlocirea – nu sunt infinite, ci la un moment dat se epuizează, astfel încât chiar procedura trecerii este epuizată, deci conectorul logic al trecerii trece el însuși în alt conector – anume reflectarea în altul.

Cele din paragraful tocmai încheiat sunt juste din punct de vedere hegelian și ar putea fi destul de ușor înțelese de un specialist în logica lui Hegel. Totuși, acestea se cer mai departe clarificate – de dragul mijlocirii unei priviri de ansamblu asupra tuturor tipurilor de logică. În termeni mai puțin afectați de ermetismul hegelian, conectorul trecerii are aplicabilitate și dinamică limitate – așadar, după ce posibilitățile acestuia se termină, variantele ar fi redundanța sau mutarea în altceva. Situația este dificil de clarificat – pentru că Hegel însuși nu vorbește despre dinamica acestor conectori, ci doar îi folosește aplicativ la concepte cu statut categorial-metafizic. Oricum, cert este că acest conector al trecerii nu mai poate funcționa dincolo de un anumit nivel, aici impunându-se introducerea unui nou conector.

Conectorul trecerii arătase posibilitățile de funcționare ale afirmativului și negativului în logica lui Hegel. După epuizarea tuturor formelor pe care acesta le-a putut genera, apare conectorul „reflectare în altul”. Acesta exprimă ideea similară celei judicative din logica clasico-tradițională – potrivit căreia specificitatea subiectului este dată de predicat –, dar și pe cea din logica simbolico-matematică în acord cu care orice trăsătură ar avea argumentul, aceasta este dată de funcția care i se aplică. Ideea este similară în cazul tuturor celor trei tipuri de logică – natura a ceea ce este de exprimat la nivel semantic este dată altfel decât chiar prin acel concept, anume prin ceva din afara lui. Acest fapt amintește clar de Frege, dar și de Kant, într-o oarecare măsură: natura obiectului este dată de conceptele despre acesta. Interesant este faptul că aici Hegel pare a fi mai aproape de filosofia analitică inițiată de Frege și gândirea matematizantă a acestuia – pentru că ceea ce Hegel ar numi nemijlocire –, adică subiectul unei judecăți care nu are în sine suficient sens și are nevoie de un predicat din rațiuni semantice, dar și argumentul gol al unei funcții care are nevoie de funcție pentru a se preciza – este chiar acea componentă a relației de reflectare în altul care are nevoie de determinare din afară. Mai clar, structura aceasta duală, în care ceva nedeterminat are nevoie de ceva din afară pentru a se determina, se regăsește și în reflectarea în altul hegeliană, și în judecata clasico-tradițională, dar și în ideea kantiano-fregeană de concept-funcție care a făcut carieră în logica simbolico-matematică. În treacăt fie spus, formularea „f(x)” pare a reda mai bine intențiile hegeliene de a surprinde natura autentică a logicității decât structura SP a logicii tradiționale – tocmai pentru că, cel puțin la acest nivel, formula specifică logicii simbolico-matematice nu are nevoie de completări pentru a oglindi ideile hegeliene de nemijlocire a ființei sau reflectare a esenței.

De fapt, în cazul primilor doi conectori specifici logicii dialectico-speculative, problema care se pune este legată de corespondența acestora cu conectori din alte tipuri de logică. În logica clasico-tradițională, noțiunea, judecata și silogismul sunt forme, iar rolul de legătură – care revine, în mod firesc și chiar și prin denumire, conectorului – este purtat de copula „este”. În logica simbolico-matematică, pe de altă parte, există mai mulți conectori logici (cei șaisprezece mai sus menționați, dintre care doar câțiva au denumiri standard) care sunt asimilabili celor din celelalte tipuri de logică – formele logicii simbolico-matematice fiind operațiile, funcțiile și relațiile.

La fel stau lucrurile și în cazul celui de-al treilea conector dialectico-speculativ – anume „dezvoltarea”. Hegel îl structurează tot pornind de la ideea de silogism, dar nu îl tratează nicăieri ca pe un conector logic asimilabil copulei din cadrul silogismului. Explicațiile sale cu privire la acest concept sunt destul de ermetice și greoaie pentru cei care cunosc mai puțin maniera hegeliană de a trata o temă filosofică – din acest motiv o explicare prin asimilare poate servi nu numai scopurilor de natură comprehensivă, dar și celor de natură pedagogică.

În primul rând, este de menționat că în logica simbolico-matematică nu se poate vorbi despre un astfel de conector. Hegel considera că silogismul ar fi cuprinderea cu gândul – dintr-un singur act – a legăturii profunde între cei trei termeni care îl alcătuiesc, dar și între premise și concluzie. La fel ca în cazul trecerii, reflectarea în altul are o arie limitată de aplicabilitate și, la un moment dat, structura formală a sistemului reclamă ca însuși acest conector să fie înlocuit prin altul menit să asigure nevoile de dezvoltare a sistemului formal al logicii. În cazul logicii simbolico-matematică, un astfel de conector nu există și chiar și în cazul logicii clasico-tradiționale este greu de pus în vedere o astfel de semnificație a copulei. De fapt – la rigoare – în cazul ultimei există un singur conector – copula – care funcționează asertiv sau relațional. Sub acest aspect, logica simbolico-matematică este mai nuanțată și mai cuprinzătoare – aceasta dispunând de mai mulți conectori și redând o plajă mai vastă de aserțiuni ale limbajului natural. Desigur, problema se poate pune și invers – logica clasică având o structură mai simplă, cu un singur conector; faptul ar fi relevant numai dacă cele două tipuri de logică ar acoperi aceeași plajă de enunțuri care trebuie exprimate formal – ceea ce nu este cazul.

Deci, problema care se pune este următoarea: există formule corecte ale limbajului natural care nu se pot formaliza în vreunul dintre cele trei tipuri de logică? Sau există conținuturi ideale care sunt recalcitrante la formalizare fie în logica clasico-tradițională cu ajutorul copulei, fie în logica simbolico-matematică prin conectori, fie în logica dialectico-speculativă cu cele trei concepte cu rol de conectori logici? Desigur, această problemă nu face obiectul cercetării de față – menționarea ei are doar rolul de a indica o deschidere a ariei problematice dezbătute la momentul actual.

În al doilea rând, trebuie spus că acest conector al dezvoltării este specific celei de-a treia părți a logicii hegeliene – anume doctrina conceptului. Desigur, după parcurgerea procesului de dezvoltare a ideii logice, se constată că, de fapt, și trecerea specifică doctrinei ființei, dar și reflectarea în altul specifică doctrinei esenței sunt, de fapt, forme degradate sau incomplete ale conceptului dezvoltării. Dacă lucrurile stau astfel, atunci ar fi destul de ușor de acceptat că, de fapt, logica dialectico-speculativă hegeliană dispune, de fapt, de un singur conector logic – anume dezvoltarea sau, ca variantă, că de fapt toți cei trei conectori amintiți mai sus sunt forme ale celui numit *Aufhebung*. Până la un anumit nivel, variantele par să fie, de fapt, echivalente – *Aufhebung* având, în plus, această nuanță metodologică sau procedurală –, în sens de structură fundamentală specifică procesualității sistemului în ansamblu, iar nu doar la nivel logic.

O a treia considerație se impune aici – anume cea privitoare la ideea caracterului sincategorematic al conectorilor. Dacă se acceptă ideea că sunt trei – sau chiar patru, dacă se numără și *Aufhebung* –, atunci este destul de discutabilă asimilarea acestora cu sincategoremele. Dacă, însă, de fapt, există un singur conector logic și toți ceilalți sunt forme incomplete ale sale, atunci se poate spune că, de fapt, problema se rezolvă în alți termeni: sub aspect structural există, pe parcursul întregului proces logic, doar un conector și acesta este același peste tot, diferențele fiind doar de conținut. În acest context, o eventuală formalizare logică menține caracterul sincategorematic la nivelul fundamental și transpune specificitatea modului în care un conector operează efectiv prin recurs la alte metode – de pildă, prin marcarea cu o determinație de tip indice. Desigur, soluția nu este chiar așa de facilă – caracterul sincategorematic fiind, de fapt, unul destul de rigid.

Concluzia celor de mai sus ar fi că există elemente care să susțină ideea că acești trei conectori specifici logicii dialectico-speculative hegeliene au caracter de sincategoremă, dar, așa cum era de așteptat, semnificația sincategoremei trebuie modificată în acord cu natura acestui tip de logică. Tocmai o astfel de redefinire ar păstra intact caracterul fiecărui tip de logică – fără a permite reduționismul. Pe de altă parte, în cazul unei formalizări simbolice efective a logicii dialectico-speculative este absolut necesară identificarea a ce se păstrează și ce se schimbă în cazul unor formule bine formate – știut fiind faptul că, la Hegel cel puțin, logica este un proces evolutiv care nu îngăduie vreo fixare rigidă a vreunei structuri; pe de altă parte, soluția ar putea veni tot de la conceptul de *Aufhebung* – care înseamnă, în același timp, și depășire, dar și păstrare. În context formal, atunci, orice formulă bine formată ar trebui să aibă o dimensiune la care se păstrează ceea ce a fost anterior determinat. Ideea nu este nouă – principiul substituției liniare din logica simbolico-matematică funcționând –, desigur, cu păstrarea specificității sale – tot în acest registru. Date fiind aceste considerații, ideea potrivit căreia logica dialectico-speculativă dispune de conectori care funcționează similar cu sincategoremele pare să fie, la momentul actual al dezbaterii, suficient întemeiată – orice continuare a cercetării în acest sens presupunând elaborarea formală efectivă a acestui tip de logică.